

Лунохід і Квазімодо

Анатолій Дімаров

Лунохід і Квазімодо

I

Літній уже чоловік, явно під мухою, зайшов до трамвая. Всі, хто був у вагоні, одразу ж звернули на нього увагу. І не тільки тому, що він був напідпитку (кого тільки не бачив цей многотерпний вагон!), як через диспропорцію, що проглядала в кожній рисі його обличчя. І ніс, і очі, й рот — все лице його як повело колись набік, то так і залишило. Тому й здавалося, що чоловік весь час одвертається.

Отак одвертаючись і водночас вибачаючись перед кожним, хто траплявся йому в проході, чоловік став шукати вільного місця. І хоч вільних місць було досить, він довго прицілювався, наче не вірив, що там ніхто не сидить. Врешті зважився, сів, сказавши ще раз: "Пробачте", ще й спитав у тітоньки, що сиділа позаду: "Не заважаю?" — наче не в трамвай зайшов — у кіно. Та й сидів якимось боком, готовий щомиті схопитись, коли його попросять, поступитися місцем.

Поступитися місцем його, однак, не просили, і чоловік зрештою вмовстився зручніше. І як тільки вмовстився, так і став щось говорити.

Це було, мабуть, продовження розмови, яку він вів ще на вулиці, один із тих безконечних монологів, на які так грішать хмільні люди, незалежно від того, слухає хто чи не слухає, — чоловік спершу щось бубонів нерозбірливо, позираючи гірко на спинку сидіння, що байдуже стриміла попереду, але, мабуть, таки добре палило всередині, і чим дужче розгоравсь той вогонь, тим мова його ставала голоснішою.

— Їду... Ну й їду!.. Ну й випив, ну й що!.. Всім, бач, видно одразу... А що жінка повія, того нікому не видно!..

— Замовкніть! Як вам не соромно! — озвалася жінка, яка сиділа позаду.

— Пробачте, пробачте! — Він зняв навіть берет, вибачаючись, так йому, певно, стало ніяково. — Тільки що я повинен казати, як у мене й дочка повія?

Тут уже обурилися всі жінки у вагоні. Дружно напали на нього.

— Пробачте, пробачте! — Берет знову злетів над асиметричним обличчям, винувато погойдався в повітрі. — Мовчу... Вже мовчу...

Він і справді замовк, однак вогонь продовжував його палити зсередини, тож знову, тільки-но жінки заспокоїлись, залунало нерозбірливе, до спинки стільця, бубоніння, що й завершилось отакою тирадою:

— Фарбовані, мальовані — всі жінки повії!

На якусь мить у вагоні впала тиша. Потім вибухнув регіт. Сміялися всі, а найбільше жінки, і берет знову хилитався в повітрі, вибачаючись за свого невдаху-господаря.

Чоловік невдовзі й вийшов. Трохи постояв, оглядаючись, наче вперше отут опинився, потім рушив, оминувши ввічливо стовп ("Пробачте!" — і берет у повітрі).

Він недовго і йшов: за сто метрів попереду з'явився дев'ятиповерховий будинок.

Але що ближче він до того будинку підходив, то повільнішою ставала його хода. Замість прямої чоловік прокладав конвульсійну, звивисту лінію, наче поставив собі на меті видовжити дорогу додому. Та як не метався то в той край хідника, то в той, як не зупинявся навіть, щоб поправити вдсяте берет, розвернути то одним боком, то другим, будинок насувався невмолимо, і за кожним, здавалось, вікном його стеріг пильний погляд. Чоловікові від того було вже зовсім незатишно, тож під кінець він зірвався й побіг, щоб швидше сховатись під стіну.

Отак, попід стіною, і завернув він у двір.

Тут було порожньо. Так порожньо й голо, наче всі люди, які досі товклися в дворі, взяли та й одразу розбіглися. Навіть молоденькі дерева, три роки тому посаджені, навіть вони відступили, здавалось, під пагорб, густо порослий кущами. Тож навіть деревця наче взяли та й зрушили з місця, ще більше оголяючи двір, щоб тут було ще незатишніше.

Чоловік уже зовсім знітився і, ввібравши голову в плечі, пірнув у третій під'їзд.

Зупинився на другому поверсі, перед дверима своєї квартири. Всі двері в будинку були оббиті чорним, як ніч, дерматином, наче майстри, що оббивали, весь час примовляли при цьому: "Однаково помремо". Не менш чорними були й двері в квартирі цього чоловіка, чорні й неприязні, ще й з вічком, як у в'язниці, — чоловік аж відступив набік, наче в те вічко вже дивилось чиєсь суворе око. Прислухався: по той бік наче нікого. Довго шукав ключ, ще довше його роздивлявся, наче не вірив, що ним можна щось одімкнути.

Гмикнувши, встромив ключа у шпарку замка. Ключ повернувся одразу ж, клацнув замок, і двері подалися досередини.

І — подітися нікуди — треба заходити.

— А ось і я! — голосно сказав чоловік з хоробрістю людини, яка кидається в крижану воду. — Ось і я! — проспівав чоловік. — Де ви, красуні, ау, озовіться! — А про себе подумав, що як би добре було, аби ніхто не озвався.

Та марні надії: відчинилися ще одні двері, і з кімнати виглянула дочка. В бігудях, як у панцирі.

— Явився? — неприязно спитала вона. — Ма, іди полюбайся на нього!

— Куди це ти, Петю, збираєшся? — влесливо запитав чоловік.

— На кудикину гору!

— А що, в Києві є така гірка! Диви, а я й не знав! Де ж вона, якщо не секрет?

— Питай у тих, з ким напився!.. Ма!..

— Ото які ми строгі сьогодні! Ти б краще, ніж кликати матір, дала щось поїсти. Макового зерняти досі в роті не мав.

— Ще б чого: офіціантку знайшов! — фиркнула дівчина. — Бери сам, якщо там не наївся!

— І візьму, мені, Петю, недовго. — Чоловік уже був радий, що дочка, здається, забула про матір. — Мені подавати не треба: сам все знайду. — Прошмигнув швиденько на кухню — од лиха подалі, потираючи руки, запитав у перемитого посуду: — Так, чим

ми сьогодні багаті? — Заглянув до однієї каструлі, до другої: — Борщ!.. Голубці!.. Так, прекрасно! Про таке й наш директор не мріяв! — Дістаючи тарілку й ложку, краючи хліб, чоловік не вмовкав і на хвилину: йому здавалося, що й кухня дихає осудом. — Ану, давай сюди борщ... Перчику в нього, перчику!.. Харч богів, вельмишановні! — І хоч борщ був солоний, наче ропа, а від перцю задряпало в горлі, він аж очі заплющив, демонструючи, як йому ця страва сподобалася: в дверях саме стала дружина. — Оце борщ, так борщ! Ніхто ще такого борщу не варив!

Жінка з ненавистю дивилась на нього. Потім сказала:

— Прийшов, Квазімодо!

II

Київ сімдесятих. Молоденький, ще не обжитий бульвар. Стрункий ряд топольок, висаджених минулої осені. І поки що єдиний дев'ятиповерховий будинок із заасфальтованим двором. Двір впирається в пагорб, густо зарослий кущами. Пагорб той простягнувся майже вдовж усього бульвару: оборонний вал, насипаний в ті далекі часи, коли Росія воювала зі шведами. Повний місяць у небі і задерті до нього обличчя: не минуло ще й тижня, як повідомлено, що на Місяці наш "лунохід".

Аж не віриться, правда?

Ну, дітлахи, ті повірили. Бо одразу ж прозвали одного із своїх однолітків "Луноходом".

Ноги — циркулі, вуха — локатори, іде — наче котиться.

Йому сьомий рік і незабаром до школи.

— Хочеш у школу?

— Ні.

— А то чому?

— Бо мене там задражнять.

— Все одно треба, брате, вчитися. Чи так і будеш неграмотним?

— Буду!

Отакий Лунохід!

III

Дружина його давно розміняла шостий десяток і була на шість літ старша від нього.

Йому навряд чи й вдалося б одружитися з нею, коли б не війна, коли б не шпиталь і головний лікар того шпиталю.

Навіть у найтяжчі роки війни, коли призивали всіх підряд чоловіків (були б лише руки та ноги), навіть тоді не брали шістнадцятилітніх до армії. Іди працюй на завод чи в колгосп, там теж чоловічі руки потрібні, хтось же повинен і в тилу кувати перемогу, бо фронт без тилу ніщо, фронт треба й годувати, і одягати, і, головне, постачати йому зброю... Так приблизно відповідали йому, коли просився на фронт, і казали чекати, поки стукне вісімнадцять, а війна котила щодня мимо нього ешелонами з солдатами і військовою технікою. "Підлітків на війну не беремо!" — відповідали йому. "Ти ще не дорослий", — казали. "А до роботи так дорослий!" — обурювався він, бо, скільки себе пам'ятає, був у роботі.

Народився тринадцятим у великій галасливій сім'ї, з голодними, завжди охочими до їжі ротами. "Чортова дюжина!" — сказали сусіди, коли він з'явився на світ. "Чорт його й висмикнув", — додали вже тоді, коли він, сп'явши на ноги, вийшов перевальцем на вулицю. Та й важко було не згадати нечистого, дивлячись на нього: ті діти як діти, а в цього все набік.

Отак, наче боком, він і ходив, боком підступив і до роботи, коли трохи підріс: спершу пас гуси, потім — свині, а пізніше — до череди, за підпасича. А школа... Досить того, що до школи ходять дванадцяті, ми ось вік прожили без школи — не померли, тож, сяк-так дотягнувши до сьомого класу, він далі вчитися вже й не пішов, а самотужки взявся вивчати ту науку, що називалася життям.

"А гиля!", "а чу-чу!", "а тя, бодай би ви всі повиздыхали!" А потім уже й "но!" на гарбі чи за плугом. Вертався увечері, налитий утомою, їв, що дадуть, та й одразу ж у сон...

До клубу майже не ходив, хіба що в кіно (сім разів дивився "Чапаєва"), на танці його не затягнеш, бо яка дівчина захоче з ним танцювати, хіба що для сміху. Лекції теж не відвідував: передплачував чи не єдиний у селі аж три газети й щонеділі, з ранку до вечора, читав їх підряд.

— Що там чувати? — питали батьки.

— Та... все, — відповідав неохоче.

Отак відлюдьком і ріс. І де найбрудніша, найважча робота, туди і його. Знали, що не відмовиться. Мовчки візьме сокиру чи вила й грітиме чуба, поки не закінчить.

То як від усього цього не проситись на фронт?

В сімнадцять років таки добився свого: послали на комісію. Там ним довго крутили-вертіли, поки написали, що "годен".

Ну, раз "годен", то бери, хлопче, гвинтівку й ставай он у стрій. Недовго й вчили, тоді було не до цього. Та й направили не на фронт — у шпиталь. Він не дуже й опирався, наперед наче знаючи: що усім — те не для нього, та й пошкрябав у шпиталь, несучи за плечима гвинтівку, з якої вповдовж усієї війни так жодного разу й не вистрілив. Було, щоправда, кілька тривог, коли німці проривали наш фронт і тиліві служби трясла лихоманка, — навіть сестри лягали в цеп, щоб відбити ворога, якщо він поткнеться, і він з ними лежав, виставивши дореволюційну ще трилінійку, і коли б ворог і справді поткнувся, то й стріляв би у нього до набою останнього, бо звик кожну роботу виконувати не за страх, а на совість.

Лунала команда "відбій", він зводився і знову брався до роботи. За ту ж сокиру чи вила, ножа чи лопату, рубанок чи молоток. А то: за віжки й хомут. Бо й коні ж були в шпиталі, як же без коней, адже поранені — що діти малі, особливо оті, що поранені тяжко: не один, марячи, звав не жінку чи дівчину, а маму. Картоплю на кухні почистити, дров напиляти-нарубати, викопати яму під братню могилу чи збити для якогось героя труну, щоб поховати окремо, змайструвати нові нари чи стіл операційний полагодити — все він, безвідмовний, як кінь, що як влізе з раннього ранку в хомут, то до пізньої ночі.

Коли ж йому пішов дев'ятнадцятий, то й закохався безтямно.

Досі був байдужісінький до жіночої статі, до всіх отих санітарок-медсестер у формі ладненькій, які крутили романи якщо не з пораненими, то з лікарями: любов і тут справляла веселі ужинки із смертю наввипередки — не зважала на те, що війна. І не одна з тих дівчаток військових, скуштувавши гріховного плоду, вирушала потім, списана, в тил — із слізьми на очах і дитям під грудьми, скількох він одвіз на санітарнім возі до найближчої станції, скільком подав блаженного вузлика, коли вже сідали у поїзд! Цю теж, мабуть, отак би провів, коли б одного весняного ранку не лежав на соломі, розімлілий од сонця, а вона взяла та й підійшла та коло нього й сіла.

Отак мовчки, навіть на нього не глянувши. Наче його й не було.

І все сонячне світло, що заливало допіру весь простір, неначе взяло та й упало на неї. На її зграбну постать, на коротеньку спідничку, що ледь прикривала достиглі коліна, на пишне волосся, що не вмещалося під пілоткою, — чи не тому вона ту пілотку одразу й зняла, і волосся зовсім уже вільно впало на плечі. Взяла соломину, гризла задумано, а сонце сміялося тільки до неї, і тільки до неї горнувся весь простір.

Він її одразу ж і впізнав, оцю санітарочку, та й не міг не впізнати, бо довкола тільки про неї язики й чесали. Що злигалася з головним лікарем, на двадцять літ старшим од неї, а в нього ж дружина і троє дітей, то на що вона, дурепа, надіється, пограється й кине; що так їй і треба, не лізь до жонатих, хіба мало он неодружених хлопців, а то, бач, закортіло погонів. Він усе те слухав байдуже, бо йому було однаково, хто кого любить, хто з ким гуляє: не чекав од жінок нічого, крім зневаги та кпинів, тож намагався триматись од них якомога далі. Був завжди грубий із ними, наперед захищаючись од тієї зневаги.

На цю теж подивився спершу спідлоба: чого поруч сіла, що, іншого місця немає, не дадуть спокійно й полежати! — хотів уже встати й піти, але якась сила скувала його, не дала йому звестися. Щось ворухнулось у грудях, обласканих сонцем, і він зненацька з жалем подумав про дівчину, що пропаде, життя своє поламавши, і такою вона здалася йому беззахисною, що він не знав, що б оце зараз зробив, аби її врятувати.

Ото як обмарило!

Одвернувся, щоб і не дивитись на неї, а потім таки встав і, сердитий на неї й на себе, пішов собі геть.

Вона ж йому вслід навіть не глянула. Міг би запрягтись, що не глянула. Бо — навіщо він їй отакий.

Цілий день проходив понурий як ніч. Відчував себе наче обкраденим. А посеред ночі схопився: наснилось таке, що краще було б і не снилось! Наче знову лежить на соломі, сонцем розморений, і вона так само підходить до нього, як і вдень підійшла, тільки сідає вже поруч і руку на нього кладе і дивиться йому прямо в очі — так дивиться, як ще жодна дівчина не дивилась на нього. "За що ти мене не любиш! Що я тобі завинила?" — питає. А він наче мовчить, неспроможний зібратись на слово, і все у ньому терпне від великого жалю до неї.

Прокинувся: очі вологі, й серце стукоче.

"Що це зі мною?"

Не витримав, встав з ліжка, вийшов надвір — остудити обличчя.

А ніч же була як мальована: зоряна, місячна, з повітрям таким, що хотілося до нього грудьми припасти. І така тиша довкола, наче війни й не було. Тільки десь високо-високо в темному небі, поміж зірок, тягнув болісну ниточку одинокий літак. "У-у-у", — стогнало-долітало донизу, і так щемно стало від того сумовитого звуку, так солодко-щемно, наче його й справді щойно пестила дівоча рука.

Стояв, думав про неї.

І нічого вже не міг з собою подіяти.

І як не ховався зі своїм почуттям, як не одвертався од неї, коли мимо проходила, як не вдавав із себе байдужого, болісна таємниця його була незабаром розгадана, і він замалим не попав під трибунал, коли одбатожив старшину, безпосереднього свого командира, що здумав скалити зуби з його почуття. "Ти що?! Ти що?! — захищайчись, кричав старшина. — Під трибунал захотів?!" А він такий був зараз страшний, що старшина, який запросто міг би убити його кулаком, не витримав і побіг. "Ну, ти в мене наплачешся! — грозив звіддала. — Ти мене пригадаєш!" А він стояв, опустивши батіг, і все в ньому тремтіло.

Отак запросто попав би в штрафбат — до першої крові, але в старшини вистачило здорового глузду промовчати, бо не знав, яким оком гляне на всю цю історію головний лікар шпиталю. Тільки відтоді день і ніч сікався до нього. І коні не чищені як слід, і дрова не порубані, і відра, в яких носив воду, брудні, й дошки не постругані, — хіба мало знайдеться причин зіпсувати життя.

Він мовчки терпів, відчуваючи навіть похмуре якесь задоволення, що все це — через неї.

Виколов на лівій руці її ім'я. Не голкою — шилом. Ще й чорнило втер, щоб лишилось до скону.

Помітили й це. І, звісно ж, донесли їй в першу чергу. Якось перестріла (ніс саме хомут), сказала вимогливо:

— Покажи ліву руку!

Він руку за спину.

— Таки правда! — розсердилась. — Хто тебе просив це робити? Вже весь госпіталь сміється! Ти цього домагався?.. Зітри й забудь, що я є!

І поки отак кричала на нього, поки вичитувала, він ні пари з вуст: перехопило у горлі, здушило — тільки дзвін у вухах. Бачив, мов у тумані, як вона пішла геть, несучи голову високо, як зникла у дверях, аж тоді рушив і собі. Не до шпиталю — в конюшню. Зайшов, пожбурих хомут, ухопив вила й ну перекидять сіно з місця на місце, аж коні здивовано повернулись до нього.

Порався до пізньої ночі — не йшов навіть вечеряти. Рубав дрова — тільки тріски летіли, носив воду майже бігцем, стругав дошки — рубанок свистів. Натомився, аж м'язи тріщали, а коли ліг нарешті спати, то заснути довго не міг.

Не хотів думати про неї і — думав. І слова її, образливі, гнівні, пекли до живого.

"Ну, добре, ну, не подобаюсь, але ж хіба можна отак! Як собаку..."

Бо здавалося зараз, що весь шпиталь спостерігав оту сцену. Й лікарі, й поранені, й сестри...

"Хай тільки старшина заїкнеться — уб'ю!.. Вже краще штрафбат, ніж отаке..."

Після цього, коли траплялася вільна хвилина, зашивався в гайок. Поміж дерев, подалі від ока людського — тут було наче легше. Повертався, коли зовсім темніло, прокрадався до постелі, щоб ніхто не розбуркався, і головою під ковдру.

І коли вже йому почало здаватись, що він і справді її забув (майже місяць минув від тієї розмови, і за цілий місяць один лише раз її побачив — одвернувся, аж тріснуло в шиї...), коли наче заспокоївся трохи і вона перестала тривожити його навіть уві сні, сама розшукала його поміж тими деревами:

— Так ось де ти від мене ховаєшся!

Він зацьковано подивився на неї.

— Не бійся, не вкушу, — розсміялась. — Не така вже я й зла, як здається... Можна біля тебе сісти?

— Сідай, — буркнув. Посунувся, місце звільняючи.

Вона й сіла — так близько, що він боявся й обернутись до неї.

— Як тут гарно! Ти щодня сюди ходиш?

— Щодня.

— А я і не знала, що така краса під боком.

Зітхнула, замовкла. Мовчав і він. Вся образа на неї, весь біль враз розтанули, зникли — від гіркого, похмурого настрою не лишилося й сліду. Тільки щем солодкий у грудях та бажання щось зробити таке, щоб увесь світ став у подиві.

— Скільки тобі років?

— Дев'ятнадцять, — відповів неохоче (пішов дев'ятнадцятий).

— А мені двадцять п'ять... Ти що, не міг знайти молодшу?

"Не міг", — сказав би, коли б насмілювався. А так тільки промовчав.

Другого разу застав уже її: прийшла раніше за нього. Помітив ще здалеку: сидить під його сосною, маленька й беззахисна. Не повернулася навіть, коли підійшов.

Плакала.

Він аж захолов, лише його руки, великі, натружені, ворушилися безпорадно.

— Ну, чого стоїш? — підняла на нього залите сльозами обличчя. — Сідай, коли вже прийшов.

Він покійно сів поруч з нею, торкнувся спиною стовбура. І здалося йому, що й сосна тремтить у німому плачі.

А вона плакала й плакала — гірко, невітно. І він не знав, як її втішити.

— Не плач, — нарешті не витримав. — Ну, не плач! — І обличчя в нього було таке, що от-от сам розплачеться.

— Що ти розумієш у цьому? — з досадою сказала вона. Сльози, однак, одразу ж висохли, вона дістала біленьку хустину, старанно витерла очі, рот, щоки, потім вийняла люстерко і тубик з помадою. Стала фарбувати губи. І робила це так уважно й старанно,

мовби не було на світі справи важливішої.

— Не дивись на мене! Я зараз, мабуть, страшна!

А він не міг одірвати од неї очей. "Навіщо вона ще й фарбується?" — думав. Бо здавалась йому найпрекраснішою. Од усіх у світі дівчат.

Вона ж врешті сховала помаду. І губи її червоніли, як рани.

— Мені треба йти. Плач, Надю, не плач, а роботи за тебе ніхто не переробить.

Звелася, обтрусилася тугеньку спідницю, що ледь прикривала коліна, і така вона була зараз ошатна, така зграбна й гнучка, що він не витримав, спитав її, нарешті одважившись:

— Прийдеш?

І не впізнав свого голосу: такий він став у нього хрипкий.

Глянула пильно, блідо всміхнулася:

— Куди ж мені ще подітись? Прийду...

І він довго сидів, переповнений щастям. Нічого більш не чекав од життя: щоб був лише цей гай, і сосни, і вона під сосною.

Наступного разу вона запитала:

— Ти на мені женишся?

Ворухнувся відповісти, але вона застережно прикрила долонею його рота (долоня була гаряча, як жар):

— Зажди, не спіши... Я чекаю дитину... Скоро мене відправлять додому... То як, ждати сватів? — І насмішувато, зло подивилася на нього.

Він не вагався й хвилини. Слова про дитину ковзнули по свідомості, не лишивши й сліду: вона сама хоче заміж за нього!

— Женюсь!

— Правда?.. Не передумаєш?..

— Женюсь!

Погляд її потеплішав.

— Дай я тебе поцілую. — Обійняла його за шию, поцілувала в лоба. Й відштовхнула легенько, коли він, затремтівши, потягнувся до неї. — Не треба, зараз не час! — Обхопила коліна, наче їх захищаючи, мовила не до нього, до себе, даючи сама собі обіцянку: — Я тобі буду вірною дружиною. Не розкаєшся. — Обличчя її затремтіло, на очі навернулися сльози. — Ну, годі! — сердито наказала собі. — Більше їм моїх сліз не діждатись! — Тильним боком долоні витерла очі, рішуче струснула волоссям: — Проживемо й без них!

Хоч він і не зрозумів, без кого вони можуть прожити, спитати, однак, не насмілився. Та це зараз його й не обходило. З нього досить було, що вона хоче заміж за нього, він готовий був зараз кричати про це на цілий світ.

Одвіз її на вокзал того ж таки року, вже влітку. Попереду майже рік війни, він лишавсь у шпиталі, а вона їхала додому, до Києва, родити дитину. Всадив її в переповнений поїзд (вагон тріщав од військового люду), до її речового мішка додав свій. Там три хлібини, дві великі банки тушонки, рибні консерви, цукру майже два

кілограми, дві пари білизни, ще й не ношені, три пари новеньких онуч з фланелі — у голоднім тилу буде як знахідка, всі оці місяці по крихті збирав, чай навіть п'ючи уприглядку.

— Що це? — спитала невдоволено, нахмаривши лоба, що вже вкрився плямами. — Комуś передати?

— Це тобі, — буркнув зніяковіло: здавалося, що весь вагон дивиться тільки на них. — То прощай, я писатиму.

Вона ж, людей не соромлячись, обняла його, поцілувала вдячно в губи:

— Вертайся здоровий, я тебе ждатиму!

Поїзд тутукнув, і слід прохолов. А він ще довго стояв з батіжком на пероні, не помічаючи навіть людського потоку, що обтікав його справа і зліва, спереду й позаду.

І були ще довгі місяці — без неї — війни. Литва й Естонія, Пруссія й Польща; ось він нарешті — Берлін. Тисячі тяжкопораних, сотні могил. І коротенькі од Наді листи. Про роди ані слова, хоч давно уже мали бути пологи, це наче тільки їй стосувалось, а все про батьків, про молодшого брата і сестер, які вони всі дружні, як допомагають одне одному, так що пропасти не дадуть, хоч би й захотіла. І найголовніше — що чекає. "Приїжджай, якщо не роздумав, завжди буду рада".

Відповідав, що не роздумав, що й подумати про це не посмів би. Як скінчиться війна, так і приїде. От тільки де жити?

"Житимеш у нас. Хоч і тісно, та місце знайдеться. А там щось придумаєм. Тут коли б швидше скінчилась війна".

Коли б швидше скінчилась війна! Цією короткою фразою жили тоді всі: і ті, що на фронті, що їм жити лишалось хвилини чи дні, і ті, що їх чекали в глибокім тилу, з такою надією, з такою вірою чекали, що, якби ота віра та до бога дійшла, — всі снаряди, всі кулі позастрявали б у дулах і не вибухнула б жодна бомба чи міна. Коли б швидше скінчилась війна, а там уже нічого не страшно! Переживемо, переборемо, все стерпимо — коли б скінчилась війна.

І от вона закінчилась, проклята, не нами накликає, не нами розв'язана, і помчали на схід ешелони, що везли вже не пораних, а здорових синів, чоловіків, батьків. Не горе та сльози, не муки та стогін, а радість та сміх. На схід та й на схід, по чужих, нещодавно нами й пройдених землях, де ще й досі ворожі гармати дивились на схід, наче не вірячи, що їм не доведеться більше стріляти, мимо сіл, мимо міст, порятованих нами, мимо наших могил. У яких, головами вже на захід, густо лежали наші бійці й командири, немов і досі атаки чекаючи: вони пішли у війну, і для них війна не скінчиться ніколи.

На схід, на схід, під веселий перестук коліс, і ось уже наш кордон продуденів під вагонами, промайнув блакитною стрічкою річки.

Наша земля!

У Києві ще не був жодного разу. Попопитавсь, поки дістався до Солом'янки — на вуличку таку кривулясту, наче їй прокладали сто п'яних дядьків або пролягла вона вздовж невеличкої примхливої річки. Річки, щоправда, не було, п'яні дядьки теж не

товклися: з-за високих парканів виглядали більші й менші будинки, зведені ще, мабуть, до революції, і багато з них зовсім повростали в землю, доживаючи свого вже недовгого віку. Бо мине так років із двадцять, і на їхньому місці виростуть багатопверхові будинки, а вулиці стануть широкі й прямі, повні гарячкового руху. Та це буде в майбутньому, а поки що він зупинився перед будинком зовсім уже миршавим і, хоч довго чекав цієї хвилини, все ще не наважувався ступити у двір.

Врешті зважився, одчинив перекособочену хвіртку.

— Хто там? — спитав жіночий (не Надин) голос, коли несміливо постукав у двері.

— Тут живе Надя? — Не знав, як назватись.

Вийшла жінка — Надина мати. Він одразу ж це зрозумів: ті ж очі, ті ж брови, і ніс, і вуста.

Витирала руки об фартух, запитально дивилась.

— Ви до неї?

— До неї.

— То її нема вдома, вона на роботі... А ви що... разом з нею служили?

— Служив. — Не осмілюся сказати, що приїхав одружуватись. — То вона скоро повернеться?

— Надька?.. Та вона нещодавно на роботу пішла.

— А коли повернеться? — вже зовсім розгублено він.

— В дванадцять, опівночі. А бува, що й пізніше... То, може, їй що передати?

— Ні, я вже сам, — вже не знав, що робити. Не стояти ж отут до дванадцятої! — Я потім зайду, до побачення.

— Зайдіть завтра вранці! — гукнула вона йому в спину. І ще один голос почув, дзвінкий, молодий:

— Ма, хто то такий смішний?

І сердиту відповідь матері:

— Цить! Ось я тобі дам!..

"Смішний" — так його й обпекло. І ще одна думка гірка:

"Невже Надя так і не сказала батькам нічого? Стидалась сказати?.. Смішний?.." Стояв уже на вулиці, не знаючи, що робити далі. Лаяв себе, що не здогадався спитати, де вона працює, як її розшукати. Ще раз зайти не наважився...

Дістав трофейний годинник, срібний, важкий, відкрив розцяцьковану покришку: рівно дванадцята, кудись мав подітись на оці дванадцять годин.

Подався у центр міста.

Двічі побував у кіно: дивився наш фільм про війну і німецький, трофейний, — "Дівчина моєї мрії". Наш фільм сподобався, він попереживав, щоб не вбили головного героя, а німецький його приголомшив кольорами ясними, святковими барвами, таким розкішним життям, що і вві сні не присниться. Артистка ж, хоч і красива була, йому не сподобалась: весь час думав про Надю. Надя була миліша й ближча.

Зайшов у чайну, з'їв три пиріжки з печінкою, взяв би іще, бо проголодався нівроку, та посоромився: всі до тих пиріжків по сто грамів чи по двісті, він же горілки до рота не

брав — попросив лише чаю. Офіціантка так на нього подивилась, наче він хтозна-чого й забажав, однак принесла: у брудній склянці, каламутний, теплуватий напій.

Побував ще й у перукарні — підстригся під "польку". Сидів, затиснувши між коліними речовий мішок, боявся, щоб, бува, не вкрали, розглядав себе в помутніле од старості дзеркало.

"Смішний", — щеміло в ньому.

Перукар клацав ножицями, як з кулемета, розгрібав гребінцем непокірну чуприну:

— "Шипром"? "Тройним"? — І бризкав мало не в очі. — Будьте любезні! — Зняв із нього серветку, помахав у повітрі.

Вимахав десятку. А про здачу й забув! Він же нагадувать посоромився.

"Зате Надю зустріну!" — подумав: відкупився наче в долі.

Вийшов, а сонце вже понад будинками. Злякався, що запізниться, і майже біжка на Солом'янку. Добре, що добравсь завидна, по-темному цю вулицю навряд чи й знайшов би.

Незабаром і звечоріло. Все пірнуло в темряву, в небі з'явилися зірки. Десять гуло розтривожене місто, переливалось вогнями, скрикувало паровозними гудками, сигналами машин, а тут лежала патріархальна, ще з часів Гоголя, тиша. Будинки ледь зблимували сонними вікнами, рух потроху згасав, затихали людські голоси, Солом'янка поринала у сон. А він ходив та й ходив кривулястою вулицею, до тієї хатини наче прив'язаний, боячись прогавити Надю.

Часом йому починало здаватись, що Надя давно вже вдома. Бач, і вікна погасли, лягли, отже, спати, але він навіть подумати не смів ще раз зайти й запитати, все ходив і ходив: сто кроків сюди, сто кроків туди, щоб не випускати її двір з кута зору.

І щораз частіше діставав з кишені годинник.

Наперед уже знав, що ходитиме до самого ранку. Якщо вона не з'явиться.

Надя з'явилась за північ. Упізнав її здалеку: по тому, як бухнуло в серці. Одірвався од паркану (притулився, щоб хоч трохи ноги спочили), ступив назустріч:

— Надю!

— Ой, хто це?! — злякано сахнулась назад.

— Надю, це я! От... приїхав...

— Ти?!

— Ось я тобі подарунок привіз. — Поспіхом зняв речовий мішок, став розв'язувати, а вона все ще, здавалось, не вірила, що він поруч з нею.

— Боже, приїхав!

— Тут ось мені надавали. — Смикав, все не міг розв'язати вузла.

— Пішли! — врешті отямилась Надя. Взяла його за руку й отак, з мішком у другій руці, завела в двір.

— Там же всі сплять!

— То й що?.. В мене окрема кімната. Чи отак до ранку на вулиці й будеш стовбичити?

Ввійшли у сіни, праворуч, ліворуч, у темряві. "Тихо!" — шепнула, не одпускаючи

руки, завела до кімнати. Клацнула тихенько ключем.

— Зачекай, зараз ввімкну світло.

Світло враз залило невелику кімнату, а він нічого довкола не бачив: жадібно дивився на неї. Вона за цей час дуже змінилася чи від того, що не була у військовому, а в сукні бордовій і модних, на високих підборах черевиках, чи від пишної зачіски, що примхливими хвилями кидала її волосся на плечі, — він би до неї й підійти не насмівся, коли б уперше стрів десь на вулиці, така вона була зараз красива.

— Не впізнаєш? — усмінулась вона. — Це така моя форма робоча... Ну, чого ж ти, сідай! — Приставила стілець до невеликого столика, він сів, тримаючи все ще мішок. — Та поклади ти його, ніде він не дінеться! — сказала з досадою.

— Тут подарунки. — Він знову спробував розв'язати мішок, але вона його відібрала, кинула недбало в куток. — Отак буде краще... Голодний?.. Зараз щось принесу. — І хоч він сказав, що не голодний, вона все одно вийшла з кімнати: наче втікала од нього, не зважаючи лишитися наодинці.

Невдовзі й повернулась, поставила глибоку тарілку: в ній сир, масло, ковбаса, хліб.

— Сплять, — сказала тихенько. — Їж, не вигадуй! — коли він знову сказав, що не голодний.

Він і їв, їв і соромився її пильного погляду. Дивилась пильно на нього — крізь нього, й досі бліде її обличчя рожевіло.

— Ну, як там, у шпиталі? — спитала, коли він наївся.

Розпитувала про подруг, про сестер і лікарів, і коли він усе, що знав, розповів, не витримала, запитала, відводячи погляд:

— А головний?

— Поїхав... Додому, — відповів він, одразу ж спохмурнівши.

— Поїхав?.. Ну, що ж... — В неї гірко зламалися брови, та вона їх одразу й стягнула в рішучий шнурочок. Різко труснула волоссям. — Пора вже спати, скоро світатиме. Ти де ляжеш: на ліжку чи на підлозі?

Відповів, що на підлозі.

— Тоді допоможи переставити стіл.

Переставили ближче до ліжка, вона постелила йому на підлозі, наказала, забираючи зі столу тарілку:

— Роздягайся й лягай.

І вийшла з кімнати.

Він похапцем, боячись, щоб вона його не застала, роздягнувся, пірнув під остуджену ковдру. Побачив мішок, подумав, що так і не дістав подарунки (збирав же цілий рік, щовечора перекладав, ними милуючись), ну, нехай уже вранці, завмерши, лежав, йому ніяк не вірилось, що далека дорога з Берліна лишилася позаду і що він лежить ось у неї.

Повернулася вже без тарілки.

— Ліг?.. Нічого не треба?.. Тоді я гашу світло.

І все потонуло у темряві.

Чув, як шелестіла одягом, як легенько рипіла підлога, як скригнуло ліжко. Й затихло.

Довго лежав прислухаючись: спить? не спить? — здається, заснула.

Сам став дрімати нарешті, та одразу ж і прокинувся, коли вона підняла його ковдру:

— Посунься!

І гаряче припала до нього.

Віддалася йому знавісніло, мов на зло всьому світові, а тоді довго й незрушно лежала.

Потім сказала:

— Ну, от ми й одружилися... Не треба й загсу. — І така втома чи біль вчулася в її голосі, що йому стало якось аж недобре.

Вона ще полежала трохи, немов віддаляючись від нього, потім звелася.

— Спи. — І, як малому, поправила ковдру...

Вранці майже силоміць вивела його з кімнати:

— Мамо, тату, ось мій чоловік! Я вже вам казала про нього...

IV

Вони довго не звертали уваги один на одного: той своїм був заклопотаний, той своїм, поки якось у неділю ввечері зіткнулись посеред двору.

— Ти чий?

— Я? Нічийний!

— Як то "нічийний"? Батько-мати ж у тебе є?

— Немає.

— А хто в тебе є?

— Тонька... — Трохи подумав: — І баба.

— А де ж твоя мама поділась?

— Ніде... Я без мами.

— Як-то без мами? Хтось же народив тебе? Чи як?

— Мене Тонька виродила.

— Значить, матері у тебе немає. Лиш Тонька...

— І баба...

— А кого ти більше любиш: Тоньку чи бабу?

— Обох не люблю!

— Ого, який! Хіба так можна?

Відступив на всяк випадок од дивовижного дядька: спробуй угадати, що спаде цим дорослим на думку! А очі серйозні-серйозні. Такі серйозні, що дядько вирішив його розвеселити. Присів, наставив пальця в живіт Луноходові:

— Коза іде, роги несе: заколю, заколю, заколю!

— Ти що, дурний? — не розсміявся — здивувався Лунохид. Нещодавно навчився вимовляти літеру "р", тож пролунала вона в нього лунко й розкотисто.

— Ну й ну! Хіба можна отак з дорослими? — Щоб не розсміятися, вдавав, що

розсердився. — Хто тебе так навчив? Ану ходімо до Тоньки!

— До Тоньки не можна, — ще на крок відступив Лунохід. — У неї жених.

— Через це ти й досі надворі гуляєш?

Лунохід тільки плечима стенив: а через що ж іще?

— І довго отак будеш гуляти?

— Довго. Поки жених отам буде.

— То він, мабуть, про тебе нічого й не знає?

— Не знає. А як узнає, то на Тоньці не жениться.

— Ну, тоді, козаче, гуляй! А мені треба йти. Жінка, дочка вдома ж чекають. Коли б не вони, я з тобою іще тут побув би. А так треба йти. Запізнюсь — обов'язково перепаде... В тебе жінки немає?

— А нащо вона мені! — Лунохід незалежно.

— Бач, який ти щасливий!.. А в мене, брате, є... Надька. Така, як твоя Тонька, а може, й краща... Ну, будь здоровий. Та не йди нікуди з двору. Особливо ж на вулицю: чуєш, як машини гудуть?..

Лунохід кивнув головою, що чує.

— То бувай...

Пішов додому, і було в нього таке відчуття, немов чимось завинив перед малим.

Вже в під'їзді оглянувся: сутінки, повне безлюддя і посеред порожнього двору, що здається безмежним, самотня постать малого. Виникло гостре бажання вернутися, взяти його за руку, повести до себе додому. До світла й тепла. Та згадав дружину, яка невідомо як його сьогодні зустріне, дочку, всім на світі незадоволену, й переборов те бажання.

Малий же дивився дядькові услід, поки той і зник у під'їзді.

У малого все ще попереду: і жінка, й діти, і внуки, й правнуки. Якщо йому судилось дожити. Судилося вирости, завести дружину-дітей. Всі ми на тоненькій нитці гойдаємось, і кожен думає, що та ниточка вічна. Особливо в дитинстві. Тоді ми безсмертні.

Безсмертним вважав себе й Лунохід.

В шість років найменший горбочок — гора і кожна година пахне вічністю.

V

Вони недовго в тій хатині й жили. Але й за цей час напився гіркого — в горлі хлюпало.

Теща одразу ж його зненавиділа: за те, що насміливсь женитись на її красуні дочці. З винахідливістю старої відьми робила все, щоб отруїти його життя.

— Терпи, — казала Надя після чергового випадку тещі. — Женивсь, то терпи.

Він і терпів. Що лишалось робити?

Не звав тещу "мамою": вогнем пирхнула, коли напочатку спробував її так називати. Лиш на ім'я та по батькові, наче вчительку.

Прісія Павлівна!

— Мій чоловік має вищу освіту, — не втомлювалася співати вона. — Головним

бухгалтером робить. Не те що деякі!

В ті хвилини він особливо дошкульно відчував мізерність семикласної своєї освіти і роботи вантажника. В тому ж ресторані, де працювала офіціанткою Надя. Вона ж його туди і влаштувала. Коли зареєструвалися в загсі та оформили київську прописку.

— Хлібна робота, — сказала. — Не пропадеш.

Бо тоді, у ті тяжкі роки, щастя вимірювалося пайкою хліба. Ну, й тим, що до хліба. А ресторан, звісно, місце прибуткове: не раз приносив додому і сальце, і м'ясце. На базарі купити — жодної бухгалтерської зарплати не вистачить. Але теща й цим була невдоволена.

— В мене чоловік у молодості був красунем, од жіноти одбою не мав. Було, як нарядимось, як виїдемо в місто, то на нас тільки й дивдяться. — І вже до Наді: — Що це ти, Надю, зі своїм ніколи й на люди не вийдеш? Все вдома та вдома, мов і нема вихідних.

— Годі з нас, що на роботі на людях! — огризалася Надя.

— Так то ж таки на роботі, а то в неділю. Коли й погуляти, як поки молоді та красиві!

Відтоді він зненавидів те слово "красиві". Чути не міг. Лунало для нього найгіршою лайкою.

Спершу пробував піддобритись до неї, не звірюка ж вона, врешті-решт, людина. Якось на жорстко призбирані гроші купив їй хустку. Синю, в трояндах червоних. Ще й з китицями. Теща мала очі, як і в Наді, блакитні, то синє їй якраз до лиця. Молоденька крамарка як накинула собі на плечі (попросив) — очей одвести не міг. А вона ще й перед ним сюди-туди повернулась, наче до танцю запрошуючи.

Ніс — усміху не міг погасити.

— Що це?

Теща розгортала пакуночок так, наче там була щонайменше гадюка.

— Хустка?.. Знайшов що купувати!.. Застара я для хустки такої!..

Загорнула й не напнула жодного разу. Лиш сказала за сніданком дочці (спеціально при ньому):

— Видно, вам гроші нікуди дівати, що розкидаєтесь.

Він тоді не витримав, кинув виделку, вискочив з-за столу.

— Отак!.. Отак!.. Дожилася, що уже й слова не можна сказати!..

Якось захворів. Прокинувся, а встати не може: поперек обручем стягнуло. Поворухнутися годі.

Вчора сам розвантажив машину. Напарник не вийшов — він і тягав силоміць шестипудові мішки й заморожені туші волячі. Інший би відмовився: "Що я, дурний?" Він же не міг од роботи відмовитися. Тягав — спина тріщала. Та й дотягався.

Надя занепокоїлася — викликати лікаря.

— Нащо йому, бугаєві, той лікар? — заперечила Прісія Павлівна (Надя двері не причинила — кожне слово було чути). — Захотілося полежати!

Не витримав, звівся. Досі ночував на підлозі — Надя не пускала в ліжку: "Хропеш!"

Чекав її щоразу, не спав, і мультко й незатишно було самому в темній кімнаті. Приходила, роздягалася посіхом: "Ох, як я втомилася сьогодні!" — й одразу ж у ліжку. Іноді, наче згадавши про нього, опускалась поруч, віддавалась, мов з примусу, і тоді незрушно лежала. "Ну навіщо ти приїхав до мене? — питала у розпачі. — Хіба тобі потрібна така?" Він не знав, що їй відповісти, пробував обійняти, приголубити, щоб хоч якось утішити, та вона одразу ж і зводилась: "Годі, спати пора!.."

Тож він звівся — не з ліжка, з підлоги, ледь розігнувшись у попереку. Зціпивши зуби, вдягнувся, замалим не хапаючись за стіни, вийшов з кімнати.

— Ти куди? — Надя до нього.

— На роботу, — буркнув не дивлячись.

— Ти ж хворий! Ось я лікаря викличу...

— Не треба! Бугаям лікарі не потрібні...

Йшов, і пекло його більше в душі, ніж у попереку. Ну за що вона так його ненавидить? За що?..

Надин синок, Василько, підростав, на ноги сп'явся: така втішна дитина! Залюбки б бавився з ним, водив би гуляти. Повертався ж набагато раніше за Надю: вони наче в дві зміни працювали. Він на восьму, Надя — на другу, то чому б не побути з дитиною? Не ревнував до дружини малого, до її минулого теж — наче того й не було.

Так теща ж. Прісія Павлівна.

Василько на її руках ріс, вона його й виняньчила, поки Надя була сама та на роботу ходила. І тепер не хотіла ні з ким ділитись дитиною.

— Він його як не вб'є, то покалічить.

— Що ви таке кажете, мамо!

— Так і кажу. Хто він йому? Рідний батько?

Може, тому став мріяти про власну дитину. Про сина. Обов'язково щоб не на нього — на матір був схожий. Отакі ж очі блакитні і волосся русяве, пишне. Зодягнув би його, наче ляльку, і, на руки взявши, пішов би гуляти.

Навіть ім'я вже йому придумав: Петя, Петро. Був у селі їхньому парубок — всі дівчата сохли по ньому.

Народилась дочка. І швидше у нього — не в Надю.

Все одно полюбив. Прибігав — з рук не спускав. І купав, і спать укладав, і прав пелюшки. Запирха вночі, заворушиться — перший підхоплювався. І вже Надю будив, щоб нагодувала.

І звав дочку лише Петрусем. Так вона й росла з двома іменами: для всіх Зоя, для нього Петрусь.

Теща ж частину ненависті перенесла й на малу.

А Квазімодо! Хто, як не теща, його так охрестила? Він довго не розумів, звідки вона взяла оце прізвисько, що воно означає. Поки Надя, сміючись, пояснила: це вона ще у восьмому класі книжку таку прочитала. Віктора Гюго про паризький собор. Та матері й переповіла.

Запам'ятала, бач! Та й носила всі оці роки, його дожидаючи.

Не заспокоївся, поки не дістав той роман. Уперше в житті прочитав таку товсту книжку. А прочитавши, напився. Теж уперше в житті...

Прісія Павлівна, Прісія Павлівна! Лежите ви зараз у могилі цілі-цілісінькі. Стільки у вас тої отрути було, що вас і тлін, мабуть, не бере...

VI

— Отакі-то, брате, діла: напився я вчора. Набрався як свиня. Помер, значить, мій друг... Та не просто помер. Повісився. Через неї ж, через жінку... Ну, я на поминках з горя й перебрав. Як згадаю, що патякав у трамваї, хоч крізь землю провалюйся... Хто її, прокляту, й вигадав? Скільки вона зла заподіяла нашому братові...

— А ти не пий. Горілка противна! — Лунохід аж здригнувся від огиди.

— А ти звідки це знаєш?

— Тонька давала. Я тоді мало не вмер.

— Бить її нікому, твою Тоньку!

— А ти її побий! — попросив у великій надії Лунохід. — Поб'єш? Я її сюди заманю, то ми її удвох поб'ємо. — Лунохід аж реготнув, уявивши, як вони удвох битимуть Тоньку.

— Вона б'є тебе?

— Угу... Як нап'ється.

— Боляче?

— Не... — відповів малий. — Як б'є, то не дуже болить. Болить, коли щипає. Вона, знаєш, як уміє щипатись? Ось подивись! — Закотив рукав сорочки, оголив худеньку руку, з гордістю показав величезний синяк. — Вона й бабу б'є... А до Сонця далеко? — Сонце якраз стояло над їхніми головами.

— Далеко, брате, далеко.

— Сто кілометрів?

— Мабуть, що й більше.

— А на літаку можна долетіти до нього?

— Не можна, для літака потрібне повітря. А там повітря немає.

— А хто його видихав?

— Ніхто. Просто немає.

Замовк Лунохід. Поглядає на Сонце: то одне око примружить, то друге.

— А на ракеті?

— Ракетою, мабуть, що й можна.

— А полетів би?

— Ні, брате, не полетів би. Сонце, знаєш, яке гаряче? Он звідки світить — і то припікає! А там зразу ж згориш.

— А на Місяць?

— І на Місяць навряд. Застарий я вже на ракеті літати.

— А я як виросту, то полечу... А Сонце хто в небі держить?..

— Ніхто... Воно само в небі тримається, а ми навколо нього літаємо.

— І будинки літають? І дерева? — недовіжливо вже Лунохід.

— І дерева, й будинки. Все разом із Землею довкола Сонця обертається.

— А чого ж вони на місці стоять?

— Ну, ти, брате, мене так замучиш... Ось дивись сюди. Ось беру оцю грудку, кладу на долоні. Тепер кручу навкруг себе... Грудка, бачиш, на місці, на долоні моїй, а разом з долонею літає навколо мене...

— Так грудка ж маленька, а будинок великий!

— Так і Земля ж наскільки більша од моєї долоні! Будинок на ній як пилінка.

Задумався малий. Намагається, мабуть, уявити всю Землю і оцей будинок на ній.

Їм зараз добре обом: тиша, спокій і нікого довкола. Зашились у кущі (Лунохід і повів), на маленьку галявинку, за спиною вал земляний, теж порослий кущами, крізь листя попереду ледь проглядає будинок, там гуде, як у вулику, бо сьогодні ж таки вихідний і всі зібрались докупити, а вони як відрізані...

Ще вранці, ледь очі розплющивши, подумав про малого. Як він там? Що з ним? Коли вчора втрапив додому?

Учора перед тим, як лягати спати, виглянув з балкона у двір. Було вже пів на дванадцятую, нікого у дворі, тільки біля гаража інвалідського, під ліхтарем, застигла постать.

Лунохід!

Не витримав, накинув піджак, тихенько, щоб не розбудити своїх, вийшов з квартири.

Лунохід стояв, піднявши обличчя до неба. Там перепливалися зірки, мов далекі вогні у великому місті.

— Ти чого не спиш?

Лунохід повернув до нього обличчя, і було воно в нього бліде і не по-дитячому серйозне...

— А там люди живуть?

— Де?

— Отам! — показав на зірки.

— Може, й живуть.

— І в них в усіх крила?

— Навіщо їм крила?

— Щоб додолу не падати. Вони б попадали всі... І порозбивалися б... Високо! — Знову глянув у небо.

— Може, і з крилами. Не знаю, не бачив.

— А я бачив! — похвалився Лунохід.

— Де ж ти їх бачив?

— У церкві. Баба водила. Там усі люди понамальовані з крилами.

— Так то ж у церкві. Там що хочеш намалюють.

— Там іще чорти намальовані. І дракони. І змії... Вони теж у небі літають?

— Чортів на світі немає. То їх вигадали, щоб отаких, як ти, лякати.

— А змії?

— Змії є, тільки без крил... Ти краще скажи, чому й досі не спиш? Знову жених?

— Жених, — відповів Лунохід. — Тільки другий.

"Ні, таки треба щось робити з малим! Хіба ж можна, щоб дитина отак за північ надворі тинялась?" А що робити, не знав...

Постояв із ним з добру годину. А то, може, й дві. Поки в сусідньому під'їзді рипнули двері і з цигаркою в зубах вийшов якийсь чоловік. Капелюх на самісінькі очі, ще й комір піджака відкотив.

Пішов, наче вкрав.

— То я вже йду, — сказав малий.

— Скажи своїй Тоньці, що коли буде тебе надвір виганяти, то ми на неї в міліцію заявимо! — Хоч цим налякати, якщо втратила совість.

Провів у під'їзд малого, хотів попрощатись, а той просить:

— Ти постій, поки я піднімуся! — Страшно, мабуть, самому в темряві.

Стояв, слухав, як поспіхом тупотіли вгору ноги маленькі. "Треба лампу вкрутити".

— Дійшов? — коли затихло вгорі.

— Дійшов.

Почекав іще, поки одчинились-зачинилися двері, вийшов у двір. На третьому поверсі світилося одне вікно, мелькали дві тіні: велика й маленька.

Була б його воля та влада, надавав би він Тоньці кулаків не жаліючи.

Піднявся у свою квартиру, ліг і довго не міг заснути.

А сьогодні, як тільки Лунохода побачив, так на серці й тьохнуло. Сидять тепер удвох, як ніколи, близькі одне одному, одне одному лише й потрібні.

— Ти й завтра прийдеш сюди? — коли вже прощались.

— Завтра, брате, не можу. Завтра у мене робота.

— І післязавтра?

— І післязавтра. Зате в наступну неділю цілий день будемо разом... Що ти цей тиждень робитимеш?

— Будинок. Великий-великий. Аж до неба. На сто поверхів.

— Ого! А хто ж у ньому житиме?

Ніхто. Тільки я.

— І мене в той будинок не пустиш?

— Тебе пущу. Тоньку не пущу... І хлопців усіх не пускатиму.

— І тобі не сумно буде жити самому?

— Ні, не сумно...

Він нарешті йде, Лунохід теж виходить з кущів, дивиться вслід. Потім, зітхнувши, вертається: йому додому ще рано.

VII

Він і сховався би, мабуть, до Тоньки, так було шкода малого, якби не думка про власну дружину, про те, що йому довелося пережити. Здавалося чомусь, що Тонька все знає, що досить буде заїкнутись про її "женихів", як вона одразу ж відріже: "Подивився б краще на себе!" Або ще гірше: "Свою жінку повчи!"

І хоч все те давно в минулому, він не знайшовся б, що відповісти.

Три роки прожив разом з тещею. Як на війні: за рік, рахуй, два. І невідомо, чим усе те скінчилося б, коли б Надя сама не сказала, що їм треба пошукати квартиру. Ну, квартиру не квартиру, в той час Київ був перенаселений, після війни житла катастрофічно не вистачало. Надина знайома з чоловіком і дитиною жили разом з батьками й сестрою в одній-єдиній кімнаті розміром три на чотири метри: на ніч зсували все попід стіни і лягали всі на підлозі покотом... Тож про квартиру годі було й думати, а хоча б окрему, більшу кімнату... Він же навіть про більшу кімнату не мріяв, лише про окрему від тещі, гори вона полум'ям синім! До того доживсь, що коли б не дочка, не приходив би додому до пізньої ночі. Чекав би Надю під рестораном, та вже вдвох і вертались би.

Коли б не дочка.

Теща й на неї дивилася чортом. Василька тільки й знала, Василька з рук не спускала, а що там з онукою — їй мало обходило, щоразу зустрічала його на порозі:

— Біжи, біжи! Вже реве твоє сім'я!

Заскакував: Наді нема, на роботу побігла, мала заходиться плачем. Виймав із колиски, міняв пелюшки, носив і погойдував, поки дочка заспокоювалась — сім'я, сім'ячко рідне, на нього й схоже, таке йому дороге, що аж дивно, як без нього досі і жив!

І як же зрадив, коли Надя сказала, що треба шукати окрему кімнату.

Вона ж написала й оголошення, перевела цілий зошит, розмножуючи їх, а він уже порозклеював. По всьому місту, ніг не жаліючи.

І як же їм пощастило! Як їм пощастило неймовірно: невдовзі знайшли те, на що навіть боялись надіятись. Не з оголошення, правда, Надина знайома дала адресу. Теж молода сім'я, тільки він та вона, завербувались обоє на Крайню Північ (свічку поставити тому, хто вербував!), шукають порядних людей, щоб на них лишити квартиру. Двокімнатну! Ізольовану! З усіма вигодами! Майже у центрі. Щонайменше на три роки!

Йшли, і не вірилось, що таке може бути.

Цегляний шестиповерховий будинок. Парадні сходи викладені мармуром. Бронза й ліплена стеля. Як у казці або в кіно. І двері, наче у храмі, високі. Коридор — хоч у футбол грай! Ще й меблі господарі лишили, їхали ж майже на край світу, та й не назавжди ж!

Того дня, коли перебрались, Надя була весела, як ніколи. Розпашілась, очі блищать, віник, ганчірка так і миготять у руках. Прибрали, розставили меблі по-своєму (по-Надиному). Походила, походила: не так! Давай тягати заново.

Переставляли, поки діти й спать захотіли.

Вклавши дітей (у меншій кімнаті, вона й тихіша, бо вікнами в двір), Надя ще довго поралася на кухні, розставляючи по-своєму посуд. Він уже й ліг (вперше не на підлозі, а на дивані), а вона все ще плюскотілась у ванній. Лежав, чекав, наче вироку: прийде сьогодні до нього? Не прийде? Здавалося, від того, як почнеться на оцій квартирі їхнє

життя, залежатиме все.

Горів нічник. Кімната плавала у світлі м'якому, невиразні обриси предметів навівали спокій і сон.

Прийде? Не прийде?

Врешті зайшла, гола-голісінька. Молоде, гнучке тіло, мов і не народжувало жодного разу, на голові рушник, як тюрбан. Дивився крізь повіки примружені, болісно відчував її присутність.

Постояла трохи, наче роздумуючи, що їй далі робити, зашаруділа нічною сорочкою, підійшла до дивана.

— Не спиш? — спитала пошепки, немов боячись, що хтось почує.

— Не сплю, — ворухнув він губами.

Лягла, не вимикаючи світла. Гострі, по-дівочому напружені груди піднімали сорочку. Й віддалась так само спрагло, як першого разу.

— Ну й чоловік же у мене! — засміялася потім. — Жінка спеціально для нього нову сорочку одягнула, а він хоча б зблимнув. — І вперше не пішла од нього на ліжку. Притулившись, заснула.

А він ще довго не спав. Лежав, переповнений вдячністю, думав, що тепер все буде по-іншому.

Та ніч — як віконце світле в темряві.

Скільки їх було у його житті? Міг би перелічити на пальцях.

Іншого було, мабуть, більше. Набагато більше.

Дзвінок — десь аж під ранок. Він уже хтозна-що й передумав чекаючи. Коли б не діти (боявся лишати самих), побіг би в той ресторан запитати, де поділась дружина. Уява малювала картини одну жахливішу за іншу.

Підхопився, побіг до дверей. Не питаючи хто, одчинив. Встиг почути, як затупотіло донизу по сходинах. І побачив дружину: стояла, похитуючись, велика хустка сповзла з плеча, лежала одним кінцем на підлозі. Безтямний усміх на розмазаних у помаді губах.

— Де ти була?

Не відповіла. Хитнувшись, пройшла мимо нього.

"Та вона п'яна!"

— Де ти блукала цілу ніч?! — закричав до неї.

Надя мовчала. Так само безтямно всміхаючись, не сіла — впала в крісло. Потім вона блювала. Її всю вивертало в конвульсіях. Він носив воду, витирав мокрим рушником її обличчя, жаліючи й водночас ненавидячи її.

Мертво заснула. Стогнала навіть уві сні.

А він так і не спав. Сидів біля вікна, леденів невтішними думками. І похапливий тупіт, отам, на сходах, коли він одчинив двері, відлунював у ньому. Бив у серце.

Надя прокинулась — кращих знімають з хреста. Спите обличчя, синці під очима. Хапалась за голову, не знаючи, куди її подіти.

Він нічого не питав. Нагрів у чайнику воду, заварив крутий чай. Подав у постіль — у чашці, на блюдці.

Жадібно випила. Одкинулась на подушку, заплющила очі. Щоб не дивитись, мабуть, на нього.

— Ще?

Хитнула головою: не треба.

Заснула чи вдавала, що спить.

Вийшов тихенько, обережно причинив двері.

Розгорався день, заворушилися діти.

— Де мама?

— Мама захворіла. Не йдіть до неї!

Одягнув, умив, нагодував. Пішов з ними гуляти: вихідний. Був, як ніколи, уважний до дітей: весь час щось розповідав, щоб не думати про дружину.

Повернулись — Надя вже встала.

— Була на іменинах у подруги, — сказала вже за обідом, хоч він її й не питав. — Отак напиться! Тобі не бридко було на мене дивитись? Не торкайтесь мами, — це вже до дітей. — Мама ваша дуже погана.

Він їй одразу ж повірив, що була на іменинах у подруги. Так йому хотілося в це вірити!..

Аби ж тільки не отой тупіт на сходах!

Більше такою п'яною не з'являлась. Хоч не раз іще приходила далеко за північ, і від неї тхнуло вином та цигарковим димком, і блискучі очі дивилися кудись мимо нього, а на губи виривався тамований усміх. Він її більше не питав, де була. Однаково правди не скаже. А може, в душі боявся почути ту правду? То вже краще отак: прокидатись щопівгодини, її чекаючи, відчиняти мовчки двері й так само мовчки вертатись до себе в постіль. І, з головою накрившись, не чути, як вона роздягається.

І всю любов, всю нерозтрачену ніжність оддавати дочці.

Примушував себе бути рівним з дітьми, однаково любити обох. Однакові обом приносив дарунки, ділив ласощі — рівно на двох, але серце своє не міг поділити на дві рівні частини. І хлопчик те відчував, дужче горнувся до матері.

Не раз думав, здебільшого вночі, коли її чекав: "Як отак жити, краще розлучитися". Особливо після одного випадку.

Надя поїхала в Єсентуки, на курорт. Лікарі визначили щось негаразд з печінкою, всіма правдами й неправдами дістала курсівку, вони її проводжали утрюх. Василько весь час поривався їхати з мамою. Зоя теж розплакалась, коли поїзд рушив і мимо них у вікні пропливло мамине обличчя засмучене, він їх ледь утішив обох, додому вертаючись, а потім потяглися довгі дні в чеканні від неї листа. Та ось перший лист, і другий, і третій. Надя писала майже через день, як вона там лікується, як багато їй дали процедур, і вгору глянути ніколи, як вона втомлюється на тих процедурах і ще як скучає за ними: рахує дні, що лишилися до від'їзду в Київ. Про погоду писала, про ринок місцевий і про те, що там є в магазинах і що вона збирається купити: "Вишли ще сто карбованців, бо у мене може грошей не вистачити". Він того ж дня їй сотню й вислав — якраз отримав зарплату. Тут якось проживуть, переб'ються, в крайньому разі

в когось перехопить якусь десятку, а там позичати ні в кого.

Двадцять шість днів тягнулися як ніколи довго, поки настав нарешті день, коли треба було її зустрічати. Старанно прибрав у кімнатах, вичистив, вилизав, зготував святковий обід, купив торт ще й пляшку шампанського і, нарядивши дітей і сам у костюмі новому, рушив на вокзал зустрічати. Ніс букет пишних троянд — всі зустрічні заздрісно поглядали на той букет: не на ринку купив, не на руках чи в магазині, а приніс учора з зеленого господарства, в якому працює ось уже другий рік, — радикаліт, що нажив у ресторані вантажником, змусив шукати іншу роботу.

Надя, засмагла, весела, випурхнула з вагона яскравим метеликом. Кинулась до дітей — обнімала, цілувала, видно, таки добре стужилась за ними, потім повернулась до нього:

— Це мені? Ой, спасибі! — занурилась обличчям у троянди, навіть чоловіка поцілувати забула.

І тут голос позаду:

— Ваша дружина?

Обернувся — військовий. Солідний такий. Тільки обличчя якесь аж зелене.

— От вона, — ткнув пальцем у Надю, — з отим молодим чоловіком, що побіг, цілу ніч мені спати не давали. А я гіпертонік. Двісті на сто десять. Да! — сердито козирнув і пішов.

Його стидом усього так і обварило. Не знав, куди очі подіти. Здавалось: всі люди довкола завмерли...

— Бреше, — плакала Надя вже вдома. — Він сам до мене ліз серед ночі, я його прогнала. От він мені і помстився!

— Годі... Не треба... — морщився болісно: чим більше виправдовувалась Надя, тим менше їй вірив.

Та вона не заспокоювалась:

— Сволота! Шкода, що я не знаю, де він живе. Я б пішла до його жінки... Пішла б!..

— Годі... Годі про це!.. Давай краще обідати. Діти он їсти хочуть.

Надя схлипнула востаннє, пішла розкладати свій одяг, який привезла з собою. Винесла потім подарунки: Василькові костюмчик, Зої платтячко, йому товстий мохеровий светр:

— Приміряй. Я всі Єсентуки за ним оббігала. — Ї очі як у собаки побитого.

Нехотя взяв, натягнув. Йому одразу ж стало душно в зимовій тій одежині, пухнатий комір уп'явся тисячами голочок в оголену шию, він його поспіхом і скинув.

— Не подобається?

— Подобається, чого ж. Тільки дуже в ньому жарко.

— Будеш носити взимку. Я за ним усі магазини оббігала. — Наді, мабуть, хотілось, щоб він утямив, як цей светр їй важко дістався, а в нього чомусь язик не повертався подякувати за подарунок. Щось у ньому зламалося болісно, в нього мов заново прорізався погляд: він побачив дружину зовсім іншою, ніж бачив до цього.

І вперше не зрадів, коли Надя прийшла серед ночі до нього.

— Ти мені віриш? — питала по тому. Наче її обійми були найпереконливішим свідченням її незаплямованих чеснот.

— Вірю, — відповідав неохоче. Дивився перед собою в темряву і не знав, що йому робити далі.

VIII

— Ти мені купиш лопату?

— Лопату? Навіщо?

— Буду копати. Печеру. Велику-велику!

— І що ти в тій печері робитимеш?

— Житиму. Сам. Купиш? Я тобі гроші дам. В мене є гроші.

— Де ж ти їх заробив?

— Знайшов. Ось!

Поліз до кишені коротких штанців. Дістав пакуночок, розгорнув, показав п'ятнадцять копійок.

— Ого, скільки в тебе! Та ти, брате, багач! За ці гроші не те що лопату, машину можна купити! Знаєш, що ми зробимо: не будемо витратити на дрібниці. Лопату я й так дістану, а ти свої капітали прибережи до наступного разу. Може, ще на щось згодяться. Згода?

— Згода, — подумавши, відповів Лунохід. — А коли ти мені принесеш лопату? Завтра?

— Може, й завтра. Як дістану, так і принесу.

— А яка вона, гостра?

— Тупа буде — нагостримо.

— Мені треба, щоб гостра...

Ця розмова відбулася вчора. А сьогодні, з роботи вертаючись, пішов по магазинах. Лопати були, але не для Лунохода: вдвоє довші од нього.

Врешті натрапив, купив: маленька лопатка, в самісінький раз.

Лунохід чекав його у дворі. Чи не з самого ранку чекав. Як побачив лопату, засяяв: взяв, роздивляється.

— А вона гостра?

— А ти що, не бачиш? Нею й бритись можна!

Ну, до цього ще в Лунохода не дійшло: ухопив лопату й одразу ж подався в бік валу. Не інакше — на оту галявину, де вони вдвох любили сидіти.

Постояв, поки маленька постать зникла в кущах, усміхаючись, пішов повільно додому. Йшов, і так тепло було на душі...

А Лунохід, минувши галявину, подерся далі в кущі. Тут земляний вал обривався крутою стіною, тут саме й рити печеру. Він уже її уявляв, усю до кінця. Високу-високу, до самого неба, і довгу-предовгу, таку, щоб було де ховатись од Тоньки, коли вона прийде п'яна і надумається бити його.

Копнув раз, вдруге копнув — лопата ввійшла, як у масло. Копав аж до вечора, відкидаючи землю подалі, щоб не заважала. Наткнувся на корінь, заходився його

перерубувати. Корінь пружинив, лопата відскакувала, тоді Лунохід однією рукою вчепився у корінь, а другою, розмахнувшись, ударив щосили. Лопата ковзнула по дереву й рубонула його по руці.

Скривився. Глянув сердито на кров. Заплакав. Так, що коли б хто був оце поруч, то й не почув би плачу: Лунохід звук плакати мовчки.

IX

Ну, прожили на квартирі чужій три роки, а далі?

Знову в прийми до тещі? Під слівця дошкульні, уїдливі? Під око недремне, що помітить те, чого й не було?

Краще на вулицю!

Він так тоді Наді й сказав, що вона хай як хоче, а він туди не повернеться.

Надя теж не дуже хотіла вертатись у рідне гніздо, спробувала жити по-людському. Сім'єю окремою. Яка не є, а сім'я.

Вирішили знову шукати квартиру. Чи хоча б одну-дві кімнати.

Отак і жили ще десять років: тричі перебиралися з місця на місце: то в одній кімнаті їм уже було затісно, то з хазяями через дітей не зуміли вжитись: не ступни, не повернись, ходи тільки навшпиньках, а дітям і погратись, і побігати хочеться, та ще ж як заведуться — Зоя хоч і менша од Василька, а не поступиться, хоч ти ріж. Звісно ж, і сльози, і плач: діти є діти, а в хазяйки нервова система. Коли вона її нажила, сидячи вдома та дітей не маючи, біс його знає, тільки як що — рушник мокрий на голову і в постіль: помирає. І тоді не дихни й не шелесни.

Терпіли, терпіли та й вибрались.

Врешті й на їхню невлаштовану вулицю прийшло-таки свято: Наді, яка давно стояла на черзі, виділили двокімнатну квартиру. В старому, щоправда, будинку, ще й дерев'яному, на першому поверсі. Квартира маленька, тісненька, вікна майже хідників дістають, по бруківці, ще за царя Гороха прокладеній, машина як проїде, то всередині все брязкотить, як під час землетрусу, та все ж свій куток, не треба нікому кланятись. Та ще й по секрету сказали, що будинок цей рано чи пізно будуть зносити (саме тоді починалося масове житлове будівництво, і в багатьох людей вирости крила), отоді їм уже обов'язково дадуть людську квартиру.

Що ж, довше ждали, ще пождемо...

Перебрались, зробили нашвидкуруч ремонт (все було занедбане так, наче тут орда татарська юримлась, навіть підлога в кількох місцях обвуглена. Багаття розкладали, чи що?), де могли, обновили, стіни шпалерами веселенькими поклеїли, пофарбували двері і вікна, гардини новенькі почепили, килимок гуцульський прикріпили до стіни: можна жити не тужити. Тим більше що й Надя наче перебісилась, роки брали своє, на п'ятий десяток пішло, пора було думати про те, що чоловік, який він не є, а на шість років молодший за неї: замолоду наче й непомітна різниця, а коли тобі перевалило за сорок... Баб'ячий вік — що один рік: весна одшуміла, то й літа не видно. Лови тоді сиве павутиння в волосся! Фарбуй не фарбуй, а від зморщок нікуди не подінешся. У нього в бригаді, в господарстві зеленому, мабуть, двадцять отаких. Неліквідів. Та малюється, та

фарбується, та брови пінцетом вискубує. І то ж скажіть, зілля неvigубне: чим дужче трухлявіє, тим дужче молодиться!

Надя ж, коли їй перевалило за сорок, одразу ж згасла, наче переступила оту невидиму межу, за якою лише старість. Пішла з офіціанток, бо стала дуже втомлюватись, взялася мити посуд в тому ж ресторані: робота не така вже й легка, та не треба поміж столиками бігати з тацею, догоджаючи клієнтам. Надя тепер поверталася з роботи набагато раніше, в першу зміну працюючи, тож у неї лишалося більше часу побути з дітьми, зробити щось по господарству.

І чим більше років наклацувало на отому годинникові, що його не перевернути назад, тим більш схожою ставала на тещу. І коли бурчала на нього, то йому дедалі частіше здавалося, що не жінка лає, а теща. І голос той же, й інтонація, й жести — хоч бери та затуляй вуха, очі заплющуй!

З роками ставала зліша. Чи то вся жінота така, біс його знає, тільки часом здавалось, що вона має якесь аж задоволення, коли його лає. Що не зробить, як не ступить — все не по її.

Прокинеться вранці, хочеться хоч хвилину зайву в постелі поніжитись (неділя ж сьогодні, на роботу не бігти!) — вже він і ледащо, й убоїсько, й розлігся, наче кабан, звідки в неї й слова ті образливі бралися.

Схопиться перший, щоб тільки не чути того буркоту, — не догодить і тут:

— О, вже заворушився, ведмідь! Поспала б ще трохи, так хіба ж такий не розбудить?

Піде вмиватись — не дасть і вмитись як слід:

— Уже набризкав, чорт клишоногий!

Бере ганчірку, витирає перед носом.

— Та я сам після себе витру!

— Витреш, як же! Тільки й зна, що бруд по хаті розносить.

Снідати сядуть — і тут спокою нема: шукає, до чого б прискіпатись. Часто не міг би й сказати, що він їв, — весь час чекав від неї слова образливого.

Часом, щоправда, її наче підмінять: й усміхнеться, й слово скаже ласкаве, і прийме, й подасть — завжди б отак! І він оживав — не знав, що зробити для неї такого хорошего, чим-небудь віддячити. В магазин? Так ми зараз! Де сумка? Надя не встигне й зблизнутися, як він уже за сумку та з квартири. "Ану, бабоньки, розступіться, бо мене Надя послала!" Набере всього, біжить веселий додому. Підлогу натерти? Килими повітіпувати? І тут його просити не треба: бігцем килимки ті у двір, мимо доміношної братії, що день і ніч ладна "забивати козла", — витіпа, виб'є і знову ж до Наді: "Товаришу командир, яка ще буде робота? Давайте, бо руки сверблять!" Все б робив, аби вона завжди отакою була!

А накопить знову на неї: робота кінчається, люди квапляться додому швидше, а йому — як на заріз. Коли подума, як вона його зараз зустріне, — знав би, то й не женився б ніколи!

Іноді думав у розпачі: кинути все к бісовій матері, податися звідси подалі! Хоч на

край світу, на Колиму. Одне життя, більше не буде, то навіщо так мучитись?

В душі ж знав, що нікуди він не поїде, не кине дочки.

Роки минали, й дочка підросла. До садочка, потім до школи, до першого, до другого класу... Зі сходинки на сходинку, все вище й вище — і він наче ріс разом з нею, і в технікум, на вечірній, вступив, коли їй до першого класу відвів, щоб разом і навчатись... "Здурів, — вичитувала Надя сердито, — зовсім змалився, надумався за парту! Штанці б ще короткі надів!" — "І надіну, мені, Надю, недовго", — оджартовувався. "А сім'ю хто годуватиме? Чи все на мене одну?" Боялася, бач, що за навчанням і про роботу забуде.

Не забув. Вранці дочку до школи (мама ще спить, з ресторану прийшовши опівночі) — і бігцем на роботу: "Ану, показуйте, де тут важче!" Ламав спину за двох, себе не шкодуючи, аби заробити більше, аби Надя не колола очі копійкою, а надвечір, по дому впоравшись, щоб Наді легше було, біг через усе майже місто на лекції: наука, вона, браття, ніколи не давалася даром. За неї он у минулому на вогнища йшли. Вертався додому водночас майже з Надею (добре, що Василько вже в шостому класі, було на кого лишати малу), діти давно вже сплять, а він, щось до рота похапцем вкинувши, за підручники і тут же, на кухні, до другої-третьої години ночі.

Прийде Надя, загляне:

— Не спиш?

— Та не спиться щось.

— Знов за книжками?

— А що ж дурному робити?

— Ну, сиди, може, назначать міністром. Ото сміху буде!

Ще в каструлі загляне, у сковороди: наварено на завтра, насмажено — лаяти ні за що. Піде мов аж невдоволена.

А він, зітхнувши полегшено: "Пронесло, слава богу!" — знов за підручник.

Тиша, всі сплять, тільки будильник вицокує, і так йому зараз спокійно, так добре, що іншого й не хотів би.

Чотири роки майже непомітно минули, закінчив технікум, одержав диплом, перейшов на іншу роботу, в господарство зелене, робота он яка цікава, якщо до неї ставитись по-людському.

— А чим ми од вас гірші! — сказав якимось одному художникові. — Ми теж малюємо. Тільки ви фарбами, а ми деревами й квітами.

А й справді, чим не картина ота клумба, що на Хрещатику! Де квітка до квіточки, колір до кольору — очей не відвести. Або сквери, ними ж закладені? Чим не картини?

Або візьміть он усі оті парки, що над Дніпром. Київ у них — наче в рамі святковій. То ви що собі думаєте, всі оті дерева й кущі, всі доріжки й галявини, по яких ви, відпочиваючи, ходите, самі по собі з'явилися?

Є в них і художники, й декоратори, й архітектори навіть. А як же без них? Картину намалював та й повісив. Не сподобалась — зняв, а сквер, парк на десятиліття, а то й на століття. Сто разів примір, поки різатимеш.

Відтоді, як технікум закінчив та влаштувався в зеленому господарстві, зовсім іншими очима став дивитись на місто. Раніше їде в трамваї чи в тролейбусі, стоїть дерево — ну й нехай собі стоїть на здоров'я, хіба що помітить, яке в нього листя червоне, якщо це восени, а тепер... "Ех, не там посадили, де треба! Його б трохи вбік, поміж будинками треба, там йому місце святе!" І вже здається йому, що дерево те наче живе: саме проситься пересадити його на інше місце.

Дочку у вихідні частенько до парку водив, щоб удвох уже милуватись. Василько більше з хлопцями, з друзями, в хаті не втримаєш, як що, так і зник. Надя теж до прогулянок не дуже охоча: "Чого я там не бачила? Дерев, вони і є дерева, як їх не посади". А Зою, поки мала, ще можна було навчити іншими очима дивитись на все, що росте. Мріяв: виросте Зоя, десятирічку закінчить, оддадуть в інститут. Художній. Буде художник в їхній сім'ї!

— Ще б чого! — сердилась Надя. — Ти, доню, свого дурного батька не слухай: всі оті художники голими спинами світять. В ресторан зайдуть — по копійці скидаються. Поступай у торговельний — ходитимеш у шовках та в золоті.

Так і сталося по-Надиному: не в художній, а в торговельний вступила дочка. Скінчила, ось уже четвертий рік в райторгвідділі, золотом-шовками щось не дуже й пахне ("Не в мене вдалась", — не раз журилася Надя), зате з кожним роком стає дедалі зліша, грубіша з батьками, особливо з ним: він уже й не розбере, од кого більше йому дістається — від жінки чи від дочки. Не могла, мабуть, простити батькові, що вдалася не в матір, а в нього.

Шкільні, інститутські подруги її давно вже заміжні, мають дітей, а Петя-Зоя й досі не може знайти собі пари.

Та в неї щось хлопців і не було. Скільки пам'ятає: все сама та сама, навіть із танців верталась сама, може, тому й на танці ходить перестала. "Потрібні вони мені!" — фиркала гордо. Прибирається ж і досі, наче артистка, все найновіше, наймодніше — на ній, добре, що батько гроші додому приносив, вся зарплата йде на харчі, на квартиру, так що можна вже свою, до копійки останньої, потратити на плаття нове чи на імпортні чоботи. Принесе, порадіє день-два, покрутиться перед дзеркалом, на роботу одягне, а мине місяць чи другий — уже не подобається. І лежить десь у шафі, припадаючи пилом, поки Надя не підбере та не однесе в комісійний: не пропадати ж добру! Там одразу ж ухоплять — одірвуть з руками.

Так у них і крутилось: із Зої та в комісійний.

Ну, йому коли б дочка була щаслива. А щастя якраз і катма. І часто відчував свою велику вину, що дочка була схожа на нього. І не міг на неї навіть сердитись.

А коли вже зовсім нестерпно ставало, відчував: от-от не витрима, зірветься, а тоді наговорить такого, що й сам потім не буде радий... Коли вдома таке заварювалось, що й святий би не витримав, — одягавсь поспіхом, йшов у парк, що, на його щастя, недалеко й був: там, на повітрі на свіжому, поміж дерев та кущів, понад дніпровськими кручами, потроху одходив. І часто жалкував, що дочка вже доросла. Що не може її взяти за ручку й провести по всіх оцих алеях, відповідаючи на сотні по-дитячому мудрих, по-

дитячому наївних запитань. "А в дерев ніжки є?.. А чого вони не бігають?"

Чого дерева не бігають? І чого бігаємо ми?

Метушимося неугавно, кудись весь час поспішаючи, шукаючи й самі не знаємо чого, і отак у метушні безнастанній незчуємось, як і вік пролетить, і немає нам часу постоять, нема й хвилини подумати, до самого себе приглянутись: для чого ми є на світі? І хто ми такі? І чи варті всі оті клопоти, нами ж і вигадані, що з'їдають все наше життя, отаких ось хвилин: тиші устояної, величного спокою. Стеблини зеленої, галузки розквітлої. Чи хоча б оцієї хмарини у небі.

Якось зіткнувся у дворі з Луноходом: теж не всидів у хаті мужик, залили, мабуть, за шкуру. "Підемо в парк?" — "Підемо!" Й одразу ж подав йому руку. Долонька, гаряча, суха, з такою довірою тулилася до його широкої долоні, що в нього і серце зайшлося. Йшов поруч, солідний отакий чоловічок, і були вони, мабуть, зараз дуже подібні один до одного, і він усією душею відчував цю подібність.

— Ти не знаєш, чого вони казяться?

Лунохід серйозно подивився на нього:

— Тебе били?

— Краще б, мабуть, побили...

— Щипались?

— Оце ти вгадав. Тільки не тіло — душу щипали. Тебе коли-небудь за душу щипали?

— Ні... Мене за руку.

— А мене, брате, за душу.

— А де твоя душа, покажи.

— Душа... Душа, вона, брате, всередині.

— Коло серця?

— Може, що й коло серця. Її ще ніхто не бачив.

Задумався Лунохід: пробує уявити, мабуть, душу. Яку ще не бачив ніхто.

— А в мене є душа?

— В тебе? Обов'язково!

— Отут? — показав рукою на груди.

— Та, мабуть, що там. Де ж їй ще бути?

— Мою душу ще ніхто не щипав! — похвалився Лунохід.

— Виростеш — і до душі доберуться.

— Не доберуться. Я буду сильний. Найсильніший од усіх. Як дам кулаком, вони всі так і попадають!.. От...

Незчулись, як і до парку дійшли. Сонячно, тихо, безлюдно, а Лунохід все ще не може забути про душу:

— А вона велика?

— Не знаю. Кажу ж, що ніхто її ще не бачив.

— А вона біла чи чорна?

— Це в кого яка. В доброго — біла, а у злого — чорна. От у тебе яка душа?

— Біла, — одразу ж відповів Лунохід. — А в Тоньки чорна і в баби чорна... І в

Сашка...

— Це в якого Сашка?

— В того, що дражниться... Він учора хотів у мене лопату забрати...

— Все ще копаєш?

— Копаю.

— У гості покличеш, як кінчиш?

— Покличу.

— Бо, може, й мені доведеться перебратись до тебе. Удвох будемо жити. Пустити?

— Пущу! — В Лунохода аж очі заблищали зраділо. — Я тобі кімнату окрему викопаю. Велику-велику... Тільки копати важко, — зітхнув. — Я собі й руку розрубав! — похвалився. — Ось.

— Як же ти так?

— А там був корінь... Знаєш, я куди докопався? До самої середини Землі. Я всю Землю наскрізь прокопаю!.. А по той бік Сонце є?

— Звичайно. Як же без Сонця!

— Там ще одне Сонце?

— Це ж саме, тільки воно там світить, коли в нас ніч.

Лунохід задер догори лице, недовіжливо подивився на Сонце.

— А коли воно спить?

— Сонце не спить ніколи. Це така, брате, штука, що світить весь час.

Знову причина задуматись Луноходу. Переварити новину.

Отак вони і гуляли удвох майже до вечора. До тієї пори, коли сонце опустилось за пагорб і на парк лягла тінь. Повіяв легкий вітерець, замерехтіла вода у Дніпрі, а по той бік річки, на Русанівці, в Дарниці, Березняках, аж ген до соснового лісу, що розлився за небокрай, в усіх будинках підряд гаряче загорілось у вікнах. Вони наче плавились, усі оті вікна, золотом стікали донизу, та згодом стали згасати, ряд за рядом, квартал за кварталом, і вже перші ланцюжки ліхтарів побігли, побігли вздовж берега, відбиваючись тремтливо в річці, а праворуч, на мосту Патона, замиготіли, сунучи одна за одною, іграшкові машини.

Швидко спадала нещодавня спека, тихий вечір приходив на землю.

— Ти вийдеш? — спитав Лунохід.

— Спробую.

— Виходь. Бо мені так нудно самому. — І все не відпускав його руки.

Пообіцяв, що вийде, але так і не вийшов: запоравсь, забув. А коли вже ліг і заснув, а потім прокинувся серед ночі, одразу ж згадав — зірвався з ліжка, вибіг, як був, у трусах, на балкон: здалося, що Лунохід і досі стоїть — чекає на нього.

Лунохода в дворі не було. Й не світилися вікна в квартирі, де Лунохід жив. Тонька, мабуть, сьогодні обійшлася без "жениха", і малому не довелося гуляти надворі до півночі.

Лунохід же ще довго його чекав. Вже було зовсім темно і досить пізно — поверталися з другої зміни, з кіно, з магазинів дядьки й тітки, він їх усіх майже знав, і

вони, звісно, його знали; обвішані авоськами, сумками, а то й нічим не обвішані, вони квапились додому, і їм не було діла до самотньої постаті, що стовбичила посеред двору, навпроти чужого під'їзду, хіба що подумає котре: "Бідна дитина! І сьогодні не спить", а може, й обуриться Тонькою, яку важко назвати матір'ю, і ще навіть подума: "Треба таки щось робити, поки не пізно", бо мали ж у грудях не каміння — серця, але зараз їм усім не було коли зайнятись отим "щось робити", не до цього було, бо вже ж таки пізно, не йти ж серед ночі до Тоньки, яка, може, п'яна, та ще й з "женихом": скандал, не обібраться тоді неприємностей, а нащо воно мені те все здалося, вистачає й своїх клопотів... Дядьки-тітки проходили мимо, наче його не помічаючи, хіба хтось зупиниться та запитає: "Ти й досі гуляєш?" — "Гуляю", — відповідав незалежно Лунохід. "Ну й ну!" — і, головою похитуючи, піде собі далі... Лунохода навіть влаштовувало, що вони не звертали на нього особливої уваги, він жодного з них не чекав, а продовжував терпляче ждати Квазімодо, який обіцяв йому вийти і з яким було так хороше й затишно.

Стояв і стояв, не відриваючи погляду від знайомих вікон третього поверху, а його нашорошені вуха сторожко ловили кожен рух, кожен звук в чужому під'їзді — він весь аж здригався, коли там лунали чийсь кроки.

Потім вікна, на які він так уважно дивився, погасли. Гасли поступово всі вікна в будинку, і коли згасло останнє, він побрів неохоче до свого під'їзду.

Хоч сьогодні "жениха" не було, ні Тонька, ні баба його не кликали, не шукали: давно уже звикли до того, що Лунохід повертається додому за північ. Двері були замкнені, але ключ лежав, як завжди, під доріжкою в коридорі — Лунохід одразу ж його й намацав і, відімкнувши тихенько, зайшов до квартири.

Повернувшись на кухню, бо захотілося їсти.

Там чекала на нього одна й та ж вечеря: кухоль молока й шмат хліба. Не вмикаючи світла (було видно й без цього — від ліхтарів, що світили надворі), Лунохід узяв кухоль, хліб, пішов до вікна. Вечеряв і весь час поглядав у двір: чи не вийшов, бува, Квазімодо.

Але він так і не вийшов.

Повечерявши, Лунохід старанно вимив кухоль, витер ганчіркою стіл, повісив її над плитою. Сходив ще до туалету, щоб не трапився "гріх" (за ним це водилося, ловив іноді рибу, і тоді баба товкла його носом у мокре, одучаючи), прокрався через велику кімнату до меншої. У великій спала Тонька, і він не хотів би її розбудити. В меншій же, що від вулиці, спали баба і він: баба на широкому м'якому ліжку з блискучими металевими кульками, на ньому б вмістилося двадцять отаких, як він, Луноходів, але він нізащо б не ліг на ньому: баба була дуже сердита і карала за найменшу провину. Тому Лунохід обійшов сторожко й бабу і прокравсь за ширму біля вікна, де було його місце.

Не так давно тут ще стояла колиска-ліжечко. Лунохід горбився в ньому до шести майже років, а коли йому врешті набридло, то витяг всю постіль та улігся на підлозі. І як його потім не лаяли, як не товкли, він з ночі в ніч вигрібав свою постіль додолу, поки й Тонька, і баба махнули на нього рукою. Ліжечко продали, бо Тонька поклялася, що

більше не буде заводити дитини, досить з неї й цього чортеняти, купити ліжко нормальне ніяк не доходили руки, і Лунохід продовжував спати на підлозі.

І йому навіть подобалось — спати отак!

Тут, за ширмою, був весь його світ. Все було на місці, все на нього чекало. І постіль, акуратно заправлена (робив все те сам), і в один ряд розставлені іграшки. Гармата без щита, вантажна машина без коліс, пістолет без курка, мисливська рушниця з побитим прикладом. Знайде десь на смітниках, вичистить, витре, принесе додому. Інших іграшок у нього не було.

Тут же лежала й лопата, що її подарував Квазімодо. Залізо аж горіло, так він його відшліфував, копаючи землю.

Скинувши сорочку й штани, Лунохід ще трохи погрався лопатою: спати чомусь не хотілось. У вікно заглядав яскравий ліхтар, було видно як удень.

Потім, поставивши лопату на місце, ліг і одразу ж заснув.

І цілу ніч йому снилось, як вони вдвох гуляють парком.

А тоді настав день — останній у житті Лунохода...

З самого ранку, наспіх поснідавши (Тонька пішла на роботу, баба — на базар), він узяв лопату й подався до своєї нори. Нора чорніла попід кущами, в неї можна було тільки протиснутись, та й то лише Луноходові, йому ж вона здавалася величезною, з будинок завбільшки, бо в ній же мав жити, відділившись від Тоньки й баби, та ще й Квазімодо дати притулок. Він її вже встиг продовбати на добрі два метри і вирішив, що досить, тепер же трудився над тим, щоб роздати її вгору і вшир, зробити справжню кімнату.

Розчистив землю, що вчора нагрів, сопучи, поліз у нору.

Тут було поки що тісно й темно. Луноходові світло й не потрібне, він і навпомацки знав, де довбати, тож шпарко заходився коло роботи. Він довбав і довбав, довбав до тих пір, поки довкола струсонулось, чорно дихнуло й обвалилось на нього.

В ньому все затріщало, чавлячись, від несамовитого болю він закричав, хоч з розплющених грудей не вилетіло жодного звуку, і той німий крик пройняв наскрізь усю Землю. І, здригнувшись, Земля одразу ж розслабила свої кам'яні м'язи, роздалась, розступилась, а тісна печера перетворилась в довжелезний тунель. Тіло Луноходове враз стало легке й невагоме, таке невагоме, що павутинкою злетіло в повітря. Його підхопило, понесло туди, в глиб тунелю, де далеко-далеко, може, за сто, а може, й за мільйони мільйонів кілометрів сяяло Сонце не Сонце, хмарка не хмарка, щось дуже світле й добре, і ласкаві якісь голоси дедалі дужче лунали назустріч...

XI

Лунохід загинув у вівторок, а в середу його вже поховали: і Тонька, й баба мов квапились швидше зарити його в землю, з якої його відкопали.

Ще вночі зіпсувалась погода. День був якийсь не схожий на літній: мжичка не мжичка, дощ не дощ, і тисячі сіреньких краплин нудно сіялися з сірого навислого неба, і такі ж сірі калюжі тьмяно блищали посеред двору. Сіримися здавалися навіть квітки, що лежали на домовині, та їх не так багато й було, отих квітів: один букет принесла

сусідка, другий — Квазімодо, на третій сп'ялася вже Тонька, бо скільки ж малому треба, не людину ж дорослу ховають, а півлюдини, навіть чверть людини, яка хтось би й виросла. Тож і плачу не було, хіба що Тонька спробувала була заголосити, коли підняли труну з її сином, та одразу ж і вмовкла, немов зрозумівши, що їй ніхто не повірить.

Домовину винесли в двір, де вже чекав автобус і похмурий, під парасольками, натовп. Домовина була немов лялькова, немов не на людину, а на ляльку змайстрована, і всім здавалось, що Луноходові в ній тісно лежати. Тісно їй незручно, тому, мабуть, і було в нього таке напружено-застигле обличчя...

А може, тому, що довкола товпились люди і Лунохід за все своє коротке життя вперше опинився в центрі загальної уваги.

Автобус рушив майже порожній, бо кому охота їхати бозна й куди, через весь майже Київ, де було нове кладовище, а тоді ще й мокнути під дощем, що не на жарт розходився. Тож автобус був майже порожній, окрім Тоньки й баби, трьох немолодих уже жінок та ще двох чоловіків, бо треба ж комусь нести до могили небіжчика. Та ще на сидінні, на задньому, наче більше й не було в автобусі місця, примостивсь Квазімодо. Його нещадно підкидало й трусило, але він і не подумав пересісти на краще місце, йому зараз байдуже було, трусить його чи не трусить: було таке відчуття, немов отам, у домовині, лежить найдорожча для нього істота.

Все в ньому деревіло, і крізь судомну задеревілість оту пробивалась, раз у раз болісно стукала думка: "Як же так сталося?"

Не міг простити собі, що подарував йому лопату.

Здавалося: не подаруй він лопату, Лунохід був би живий.

І чомусь всю оцю довгу дорогу, від будинку до кладовища, коли його підкидало й трусило, зринав один і той же спогад.

Неділя, вихідний, жінка дає йому дві — на цілий день — сигарети. Вона давно вже відає всіма сімейними фінансами, тому й визначила, що двох сигарет йому вистачатиме на цілий день.

Одну сигарету він одразу ж сховав у буфет, щоб викурити вже на ніч, з другою вийшов надвір. Ніс у руці й нюхав, наперед смакуючи, як він її запалить. Стромив потім за вухо: вирішив запалити вже в парку.

В парку кинувсь — сигарети нема. Щойно ж стирчала — й нема.

Уже вдвох довго шукали злощасну оту сигарету. Дивлячись під ноги, пройшли всю дорогу назад, обнишпорили всі закутки — сигарета щезла, як дим.

— Біс із нею! — з досадою сказав Луноходові: вухо, за яким була сигарета, аж розбухло, здавалось. — До вечора якось доживу...

Та Лунохід довго ще заглядав під кожен кущ, що траплявся їм по дорозі. І ввечері, коли Квазімодо вийшов у двір, одразу ж підбіг: чекав, мабуть, на нього хто й зна відколи:

— Ось!

Сягнув рукою за пазуху, дістав сигарету.

— Де ти знайшов?

— Там, — кивнув головою в бік парку.

Шукав, бач, сигарету вже сам. І знайшов...

Він ту сигарету чомусь так і не скурив. Приніс додому, загорнув у папір, заховав...

Йому враз захотілося закурити. Так захотілося, що й на душі защеміло. Неспокійно засовався, помацав себе по кишені, де лежала видана жінкою сигарета, але так і не зважився її дістати.

Дістав уже там, на кладовищі, коли все було скінчено і вони повертались до автобуса, що мав їх відвезти додому. Відставши од гурту, закурив, жадібно ковтаючи дим. Дим їв йому очі, вичавлював із очей сльози.

XII

І звали Лунохода Ваньком, а Квазімодо — Іваном.

Іваном Івановичем.